

7

DFA inceleme

13 KASIM 1987

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Türkiye Diyanet Vakfı
Kütüphanesi
İslâm Ansiklopedisi

7. Sayı

Özdem Kardeşler Matbaası
İstanbul — 1986

DİN PSİKOLOJİSİNDE METOD MESELESİ VE YENİ GELİŞMELER

Doç. Dr. Kerim YAVUZ

Din Psikolojisi alanında yapılan bilimsel araştırmalarda metod meselesi çok önemli bir konudur. Aslında onun öteki ilimlerden ayrılan özelliklerinden birisinin, kendine özgü metodlarının bulunmasıdır. Şüphesiz Din Psikolojisinin görevlerinden birisi, başlangıçtan itibaren araştırma hedeflerinin ve sonuçlarının emniyetini sağlamak ve verimli hale getirmek olduğuna göre, onun ana hedefi dini olayları ya da yaşayışları sistemli bir şekilde toplaması, düzenlemesi ve onları bilimsel ölçüler içinde açıklaması ve yorumlamasıdır. Din Psikolojisinde isbat edilebilir bilgilere veya bilimsel sonuçlara ulaşabilmek, kısaca çizilen hedeflere başarılı bir şekilde erişebilmek için, herşeyden önce takip edilecek güvenilir yolların belirlenmesi gerekir. Bu, öyle sanıldığı gibi basit ve kolay bir iş değildir. Öyle ise karşımıza önemli bir soru çıkmaktadır. Görülmeyen, işitilemeyen ve dokunulamayan ruhi ve manevi olaylar ve durumlar nasıl belirlenip güvenilir bilgiler haline getirilecektir? (1) İşte bu sorunun cevabını, üzerinde duracağımız metodlar vasıtasıyla vermeğe çalışacağız.

Bilindiği gibi bilimsel bir araştırmada genellikle iki temel problemle karşılaşılmaktadır: Bunlardan birisi, bilimsel güvenilirlik ve geçerlilik ölçülerine uygun olarak istenilen bilgilerin toplanması, diğeri ise yeterli derece olmak şartı ile toplanan

(1) Bk.Rohracher, Einführung in die Psychologie, s. 69; Raitz, Das religiöse Erlebnis, s. 200.

bilgilerin yine aynı değer ölçülerine uygun olarak sistemli bir şekilde işlenmesi ve sonuçlandırılmasıdır. Din Psikolojisinde bilimsel materyal çeşitli yollardan gidilerek elde edildiği gibi, bunun işlenmesi de aynı şekilde çeşitli metod ve teknikleri gerektirmektedir. Hele bunların Din Psikolojisinde oldukça değişik uygulanması ve daima konunun bünyesine uygun olarak seçilmeleri bakımından, üzerine ciddi bir şekilde durulması gerekmektedir (2). Din Psikolojisi çalışmalarında başarılı bir araştırma yapabilmek için, Werder Gruehn'in de dediği gibi önce şu soru ile işe başlamak zorundayız. Ferdin dini hayatını ruhsal yaşayışları içinde ayrıntılarına inerek anlayabilmek ve bunun en güvenilir ve en doğru bilgiler haline getirilebilmesi için, hangi yollardan gidilmesi gerekmektedir (3). Din Psikolojisi ruhsal görüntülerin son derece farklı ve karmaşık olduğunu bildiğinden, bu sorunun cevabını vermeğe çalışırken, inanan insanın ruhuna açılan yeni yolların bulunmasını da düşünmek zorundadır. Esasen onun gayelerinden birisi de budur. Yalnız burada esas olan inananların nasıl olmaları gerektiğini gösteren yollar değil, inananların nasıl olduğunu ortaya çıkaran yolların bulunmasıdır. Şu halde bilimsel çalışmalarda önce konunun özelliğine göre doğru anlama yolları, sağlam bilgi toplama kaynakları ve gerçeğe uygun işleme teknikleri belirlenmelidir.

Bu bakımdan önce belli bir gaye ile güvenilir ve geçerli bir şekilde bilgi toplayabilmek için, onun ciddi ve dikkatli bir biçimde planlanması ve düzenlenmesi gerekmektedir (4). Yalnız bunun gerçekleşebilmesi için, önceden birçok hususların göz önünde bulundurulması lâzımdır. Müller-Freienfels'in de hatırlattığı gibi insan kendi içinde ve dışında cereyan eden olayları ya da kendi eserlerini şüphesiz kendince algılamakta ve değerlendirmektedir. Genelde o, kendisini ciddi bir şekilde tenkit edebilecek anlayışa sahip olmadığından, onun sık sık hatalara düştüğü veya böyle bir değerlendirmeyi sık sık ihmâl ettiği bir ger-

- (2) Kuşkusuz her ilmin, metodu, onun tarihi ile bir parellik arz eder. Metodların katettiği gelişmeler uzun bir tarihî gelişmenin sonucudur. Bu, psikoloji için geçerli olduğu gibi Din Psikolojisi için de geçerlidir. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için, Bk. Selg. Einführung in die experimentelle Psychologie, s. 17-18.
- (3) Bk. Gruehn, Die Frömmigkeit der Gegenwart, s. 18, 23; Krş. Egemen, Din Psikolojisi, s. 18.
- (4) Krş. Goode/Hatt, Araştırma Teknikleri, s. 429.

çektir. Çünkü bu gibi kimseler söz konusu yaşanan olayları ya da eserleri kendilerince büyük ölçüde doğru anladıklarını sanırlar. Halbuki aradan uzun yıllar geçtikten sonra, yine de birçok konularda yanlışlıklarının farkına varmaktadırlar. Böyle olduğu halde bunlar çok kere hakikatı söyleyemedikleri veya söylemek istemedikleri için, bu gibi kimselerin eserleri bilimsel açıdan güvenilir olmaktan uzaktır (5). Buna örnek olarak diyebiliriz ki her adrese giden mektup ya da her kaleme alınan hatıra belirli ölçüde tek yönlü, yani subjektif eserlerdir. Bunlar söylediklerini, söylemek istedikleri kadarı ile söylemiş olabilirler. Bilerek duygu ve düşüncelerini saklamayı tercih edebilirler. Böylece onlar başkalarına farklı görünerek, kendilerini gizlemeye kalkabilirler. Bu da başkalarını yanıltmak demektir.

Sonra, bu kimseler yaptıkları buna benzer işlerde istedikleri gibi başarı sağlayamamış ve hatta onlar bunları şuurlu olarak da yapmamış olabilirler. Belki de araştırmacı çok başarılı olsa bile başkalarının hayatını anlama hususunda aldanabilir.

Öte yandan özellikle konumuz açısından inanan insanın kendi duygusal hallerini doğru ve eksiksiz ifade etmek istese bile, bunun son derece güç olduğu bir gerçektir. O bazen bunun farkına bile varamaz. Esasen hissedildiği gibi ifade etmeyi önleyici pek çok engeller vardır. Sürekli değişen ruhi haller içinde bulunan kültürlü kimseler bile günlük hayatın akışı sırasında dinî duygu ve düşüncelerini olduğu gibi ifade edebilmek için yaptıkları denemelerinde hissi ve akli engellerle karşılaştıklarından dolayı bunun ne derece güç olduğunu çok iyi bilmektedirler (6).

B. Ziya Egemen'in de dediği gibi kendi dinî yaşayışlarını devamlı ifade etmiş olan dindarların ortaya koydukları otobiyografik eserleri, her ne kadar kaynak olarak değerli eserlerden sayılırsa da yine de bunların «subjektif karakterlerini» hatırlatmak zorundayız. Şüphesiz «insanın kendi kendisini olduğu gibi tanıyabilmesi, hikmetin en büyüğü, hakimliğin de en son mertebesidir. İlmen de yükselmiş olsalar çoğu insanlar bu ehliyetten mahrumdur (7).»

(5) Bk. Müller - Freienfels, Psychologie I, s. 17 - 18.

(6) Bk. Müller - Freienfels, Psychologie der Religion I, s. 18; Egemen, Din Psikolojisi, s. 28 - 29; Guillaume, Psikoloji, s. 6.

(7) Bk. Egemen, Din Psikolojisi, s. 29.

Yine öyle kimseler vardır ki dinî duygu ve düşüncelerinin bir kısmını veya hepsini yerine göre saklamak isteyebilirler. Bu hususta onlar işlerine geldiği gibi hareket etmeyi tercih ederler. Aslında böyle bir tutum içinde bulunan kimseler asıl gerçeği nadiren söylerler (8). Ama yine de onların ifadelerinin arkasında pek çok psikolojik işaretlerin gizlendiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Sonra, yerine göre her sorunun az da olsa etkileyici bir özelliği vardır. Onun için sorulan sorunun cevabına da etki karışmış olabilir (9). Halbuki bilimsel bir çalışmada bundan ısrarla kaçınmak gerekir.

Bunun dışında yine bilimsel bir çalışmada dinin yaşanması ile ortaya çıkan ruhsal tezâhürlerin ciddi bir şekilde bir tenkit süzgecinden geçirilmesi lâzımdır. Halbuki ruhi yaşayışların bütünü hakkında tenkidî bir anlayışa ulaşmak ise pek mümkün değildir. Çünkü böyle bir anlayışa ulaşabilmek için, önce onun genel karakterini bundan uzak tutmamak gerekir. Meselâ, bir ferdin veya fertlerin belli bir ibadeti hakkında psikolojik açıdan yeterli bir şekilde açıklama yapabilmek için, bunun din-darın bütün dinî hayatından soyutlanması düşünülemez. Çünkü bütünlük prensibi hemen bütün araştırmalarda arandığı gibi Din Psikolojisinde de göz önünde bulundurulmak zorundadır (10).

Bilindiği gibi bilimsel materyal yerine göre direkt, yerine göre indirekt uygulanan metodlarla elde edilir. Direkt elde edilemeyen kişisel materyali gerektiğinde doğrudan elde edilen materyal yardımıyla tamamlamak mümkündür. Araştırmacı gerekli bilgileri toplarken, ihtiyaç duyarsa inceleyeceği kimsenin ruhi haline iyice nüfuz edebilmek ve belirli bir görüş derinliği kazanabilmek için, onun iç dünyasına girip kendini onun yerine koyabilme ya da onun gibi hissedebilme kabiliyetini (Einfühlung) gösterebilmelidir (11). Yalnız o bunu uygularken, kendi ruhsal

(8) Krş. Müller-Freienfels, *Psychologie der Religion* I, s. 18.

(9) Bk. Müller-Freienfels, *Psychologie der Religion* I, s. 18; Krş. Vetö, *Bedeutung und Grenzen der experimentellen Methode*, s. 278.

(10) Bk. Egemen, *Din Psikolojisi*, s. 19.

(11) Bk. Egemen, *Din Psikolojisi*, s. 28; Bu hususta ayrıntılı bilgiler edinmek için, Girgensohn, *Der seelische Aufbau*, s. 142, 485; ayrıca bu konu ile ilgili olarak, Bk. Armaner, *Din Psikolojisine Giriş* I, s. 51-52; Pöll, *Religionspsychologie*, s. 53.

hallerini araştırdığı kimsenin halleriyle karıştırmamalı, yani kendinden hiçbir Şey ilâve etmemelidir.

Şüphesiz genel psikolojide olduğu gibi dini hayatın araştırılmasında ruhun kendini bildiriŐine göre türlü bakış Şekilleri veya araştırma yolları vardır.

nce bunlara basit bir Şekilde bazı örnekler vermek gerekirse, bu yollardan birisi, dinin ruhi yaşayış olarak ele alınmasıdır. Sistemli bir biÇimde araştırma yapmayı amaŐlayan Din Psikolojisi insanı anlayabilmek iÇin önce iş yaşayışlarını araştırmak zorundadır. O bununla belirli dini tasavvurları, düşünceleri, duyguları ve öteki ruhsal itiliŐleri aslına uygun olarak belirlemek isteyecektir. Burada psikoloğun gayesi, iŐgzlem ve gerektiğinde dış gözlem yardımı ile bilimsel kavramlar ve kurallar iÇerisinde ya kendisinin ya da başkalarının ruhi yaşayışlarını iŐeren materyali aŐıklamaktadır. Yerine göre bu Şuur dışına kadar uzanan ruhi hayatı hedef alabilir. O zaman devreye Psikanaliz girecek ve kendine has teknikleriyle araştırmasını sürdürecektir.

Ruha aÇılan bir başka yol da ferdin tutum ve davranıŐlarıdır. Yalnız ruhsal halin dışa yansımaları Şeklinde düŐünülen tutum ve davranıŐın, insan ruhunu dışa yansıtabilecek nitelikte olmasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Çünkü burada araştırıcı ferdin davranıŐlarıyla gösterdiği aŐıklamalarına dayanarak iş yaşayışlarını anlamaya ve belirtmeye aŐalıŐacaktır. Öyle ise araştırıcının, başkalarının davranışlarını gözlerken, gerŐeđe ters dŐmeyecek ve onu deđiŐtirmeyecek Şekilde hareket etmesi gerekmektedir.

Yine ruha giden yollardan bir baŐkası da dindarın yaptığı faaliyetlerin veya iŐlerin analize tâbi tutulmasıdır. Bu psikolojik anlayışa göre ruhi kabiliyetler, zihinsel ve duygusal fonksiyonlar, ruhsal yapılar ve motivasyonlar kendilerini fiillerde de rahatÇa gösterebilirler.

Bunların yanında ferdiyetŐi, sosyal, gelişim, analitik, terapik gibi daha pekŐok psikolojik bakış Şekilleri olduğunu söyleyelim. Şu halde Din Psikolojisi bütün bunlarla istikâmetini Őizmeye ve hedefine ulaŐmaya aŐalıŐmaktadır.

Bu aŐıklamalardan sonra, Din Psikolojisinde uygulanan me-

todları W. Pöll'e dayanarak akıl ve tecrübeden hareketle iki ana grupta toplamak daha doğru olacaktır.

1) Düşünceye Dayanan Metodlar

Hiç şüphesiz Din Psikolojisi tamamen tecrübeye dayanan ilim olmadığı gibi metodları da tamamen deneysel değildir. Düşünceye dayalı metodlar, doğrudan doğruya tecrübeye dayanmayan veya tecrübî metodların girmediği yerlerde belli kavram, düşünce ve kurallardan hareket ederek uygulanan metodlardır. Din Psikolojisi daha çok dinin temel inanç prensiplerine dayanarak Allah ile dini ruhunda yaşayan insan arasındaki münasebetin tasvir edilmesinde ve vasıflarının belirlenmesinde, akla dayalı metodlarla değerli bilgilere ulaşma imkânına sahiptir. Bunları da üç grupta toplayabiliriz (12).

a) *Dini Esaslara Dayalı Açıklama Metodu*

Şüphesiz dinî yaşayışın olduğu yerde en azından Allah'a bağlanma duygu ve düşüncesi de vardır. Burada bizi ilgilendiren Allah'a karşı insanın içinde hangi ruhsal fiillerin olduğu sorusudur. Yoksa o dinî yaşayışın ötesinde kalan dinin temel gayesini (Allah'ı) tartışmaya girmez; ama dindarın O'nunla kurduğu ilişkiyi tümünden gelen düşünce tarzı ile ortaya koymak ister.

Buna örnek olarak günahkârın Allah'a dönüş fikrinden hareketle aman dileyen halini ve bununla ilgili fiillerini gösterebiliriz. O bir kere fikrî bir hazırlıktan sonra büyük bir pişmanlık duygusu ve düşüncesi içinde inanç esaslarını muhtevaları ile birlikte kavramak ister. Arkasından serbestçe ilâhî rahmeti umarak Allah'a yönelip günahlarından nefret etmeye ve onlardan uzaklaşmaya ve O'nunla ruhen barışmaya başlar. Bu duruma gelen günahkâr artık vahyin ilâhî hakikatına ve onun vadilerine gönülden inanır. İlâhî adaletten korkar; ama Allah'ın rahmet ve merhametinden ümidini kesmez; isteyerek O'nun emirlerini yerine getirmeyi vâzife bilir. Böylece o yeni bir hayata döner. Bütün bu fiiller onda belirli bir ihtiyacın ifadesi olarak kendini samimiyetle gösterir (13). Dediğimiz gibi bu gelişme da-

(12) Bk. Pöll, Religionspsychologie, s. 11, Krş. Baymur, Genel Psikoloji, s. 11.

(13) Krş. Pöll, Religionspsychologie, s. 31.

ha çok fikri bir hazırlıktan geçerek ortaya çıkmış, ayrıca gelişme sırasında akli fonksiyonlar kendilerini büyük ölçüde belli etmişlerdir. Yalnız bunun içine öteki etkenlerin de karışmış olması doğaldır. Ama yine de «kötüden» uzaklaşarak, «iyiye» yaklaşmakta ve iyi işler yapmaya koyulup iyi olanda karar kılmakta, aklın payı ağır basmaktadır (14).

Burada olduğu gibi tabiat araştırmacısının kendini başarılı bir şekilde gözleme vermesinde, bir san'atçının hayal gücü ve tasavvurunda, filozofun fikirlere karşı tutkusunda yine bundan yararlandığı bir gerçektir. Böylece bu metodün bilimsel sonuçlara ulaşmakta en azından metodik bir giriş değeri vardır. Daha geniş anlamda hipotez şekline dönüşmüş de olsa onun tecrübe sırlarının genişlemesine yardımcı olduğunu unutmamak gerekir (15). Bununla, açıklama metodunun yeterince dikkat veya müşahede edemediği yaşayışların araştırılmasına teşebbüs edilebilir. Yalnız burada din psikolojik anlayışa sadık kalarak kesin bir gözlemlerle araştırmanın yapılması şarttır.

Böyle olunca Din Psikolojisi imkânlar ölçüsünde dinin inanç esasları ile ilgili olarak subjektif değerlendirmelere girmeden, onların insan ruhu ile ilişkileri üzerinde fikir yürüterek, meselâ vahy hadisesi, peygamberlik, peygamberler, mucize gibi konular üzerinde insanı ilgilendirdiği ölçüde manalandırmaya ve açıklamaya çalışır. Yoksa vahyin ya da peygamberliğin varlığı veya yokluğu hakkında tartışmalara girmek onun görevi değildir. Allah, vahy, peygamber, kader, irade, hürriyet, mes'uliyet, ahiret, ölümsüzlük gibi konular ele alındığında herşeyden önce burada esas olan inançtır. İnsan ruhu bunları kabul ediyorsa, artık onlar hakkında imkânsızlık düşünülemez. Çünkü kabul edene göre bunlar birer psikolojik gerçektir. Artık bunların tartışması yapılamaz. Yalnız ölümsüzlük fikrinin, dinde ruhun ebedî oluşunu kabul edişi ile ferdin ebediyyen var olma arzusu arasında ilişki kurularak açıklanması mümkündür. Günah fikri, dinin insandan yapmasını ve yapmamasını beklediği fiiller ile onun irade hürriyet ve mes'uliyeti, bağışlanma ve rahmete mazhar olma fikri, dinin ve ruhun kabullenmesiyle birlikte insan ruhunda her zaman bir ahenk ve denge sağlama ve böylece yükselme arzusunun bulunması ile ilişkisi göz önünde tutula-

(14) Bk. Pöll, Religionspsychologie, s. 32.

(15) Krş. Pöll, Religionspsychologie, s. 32-33.

rak izah edilebilir. Burada aklın görevi, ruhun bunları kabul ettiği şekilde anlamaya ve açıklamaya çalışmaktır (16).

Yine bu metoda dayanarak, meselâ Kur'an'a psikolojik açıdan bakıldığında, başta vahy olayından hareketle mü'minin dini yaşayışlarını, daha geniş anlamda dini hayatını âyetlere dayanarak açıklamak ve onun esaslarını belirlemek mümkündür. Ayrıca yine âyetlere genel psikolojiden hareketle yaklaşılabileceği gibi, bunlar pragmatik, gelişmeye ve şahsiyete dayalı sosyal, bireysel ve ahlâkî psikolojiden beslenen bakışlarla da tasvire ve tahlile tâbi tutulabilir. Örneğin Kur'an'ın gelişim psikolojisine yönelik çalışmalarından söz edildiğinde, burada insan hayatı insanlığın tarihi gelişmesi, yaratılışı, hayat anlayışı ve buna ait safhaları, ölüm ve ahiret hayatına kadar uzanan zamanın akışı anlaşılacaktır. Kısaca dini esaslara dayalı açıklama metodunun hareket noktası, dinin mukaddes kitabıdır, yani o açıklamalarını kutsal kitaba dayanarak yapmaya çalışır. Yalnız burada esas olan, bütün bu açıklamaların daha çok durum tesbitine yönelik olmasıdır. Âyetler karşısında başka türlü değerlendirmelere girişmek insanı kolayca hatalara itebilir. Halbuki araştırmacının bundan sakınması gerekir. Sonra, bu metodu esas alarak koñuya islâmi açıdan bakıldığında, yine onu ciddi ve dikkatli olmak şartı ile hadiselerle de uygulamak mümkündür. Yalnız inanan insanın âyetlerle ruhen ilişki kurduğu andan itibaren araştırma konusu insanın kendisi olmuş ise yeni araştırma metodlarının ve tekniklerinin devreye girmesi doğal bir harekettir.

b) Fenomenolojik Metod

Akla dayanan metodların ikincisi, fenomenolojik dediğimiz açıklama metodudur (17). Fenomenolojik psikolojisi, doğrudan

(16) Krş. Pöll, Religionspsychologie, s. 33-36.

(17) Fenomen kavramını H. Selg'e dayanarak, Wundt, tezâhür, Traxel ve Lindworksky «hadise» olarak anlamaktadırlar. H. Selg ise bunu daha çok sürekli gözlenmekte olan bir şey olarak değerlendirmektedir. Ona göre bazıları fenomeni herşeyden önce dış gözlemlerle, bazıları da iç gözlemlerle ilişki kurarak anlamaktadırlar. Dorsch psikolojide müşahade (Wahrnehmen) eden, duyan veya düşünen kimseye basit yaşayışlar olarak da olsa kendini bildiren herşeye fenomen derken, buna karşılık sadece görünen davranışlara veya onların sonuçlarına fenomen gözüyle bakanlar da vardır. Bununla birlikte biz burada iç haline de fenomen olarak bakıldığını da hatırlatalım. Bk. Selg, Einführung, s. 36-37.

doğruya yaşanan ruhsal olayları ve görüntüleri şuurlu bir şekilde ele aldığına göre, buradan hareketle fenomenolojik metod da ruhsal olayların belirtilerini, yani ruhsal yaşayışları ciddi ve ayrıntılı bir şekilde anlamaya çalışarak tasvir eden bir methodur. Fenomenolojinin kurucusu olan Edmund Husserl'e göre burada asıl olan şurdan oluşan veya iç gözlemden çıkan veriler değil, saf şurdan neşet eden olaylar ve bunlardan elde edilen bilgilerdir. Bu da tamamen şuur olaylarını ve bunların asıl varlığa bakışlarının görünüşlerini ortaya koymakla mümkündür. Bundan da doğrudan doğruya uygun kavram ve hükümlerin de dahil olduğu fikri manaları ve onların muhtevalarını ortaya çıkaran şuurlu oluş anlaşılmaktadır. Öyle ise fikri mana ve muhtevalar kendilerini şura nasıl duyuruyor ve gösteriyorlarsa, onların ciddi bir biçimde tasvir edilmesi ve vasıflarının belirtilmesi gerekir. Şu halde O'na göre ele alınan konunun ruhta yaşanıp da dışa yansıyan genel fenomenlerin tasvir edilmesi ve vasıflarının belirlenmesi esastır. Örneğin dua konusu ele alındığında, önce dua kavramından hareket etmek suretiyle o, ferdin Allah'a yönelmesi şeklinde düşünülebilir. Bunun böyle olması, yani dua eden bir kimsenin gözlenmesi bile en azından fikri tecrübeye hizmet etmek demektir. Öyle ki burada dış görünüşüyle kendini bütün varlığı ile ilâhî âleme kaptırmış, ümit ve güvenle bağlanmış, düşünerek, hissederek ve konuşarak Allah'a yönelmiş dua eden bir kimse tasavvur edilebilir. Yalnız bu şekildeki görünüşün her zaman sürekli olmadığını söylemek lâzımdır. Yine de böyle bir hal ve davranış içindeki insanın kendisi ve duası hakkında çok şeyler söylemek mümkündür. Şu halde fenomenolojik metod yukardaki örnekte de olduğu gibi dua eden ve duası ile ilgili ferdi fikirlerin, duyguların, uyarıların, itici güçlerin, katılış ve tezâhürlerin ayrıncı özelliklerini açıklamayı kendine hedef edinmiş bulunmaktadır (18).

Böylece anlamaya dayanan methodla ferdin kendisini veya başkasının iç hayatını sezgisel kavrayışın da desteği ile ortaya çıkarışı kolaylaşmış olacaktır. Şüphesiz burada dinî yaşayışın sezgisel duyuş ve anlayışla belirlenmesi ayrı bir önem taşımaktadır. Fakat ferdin kendisine sezgisel anlayışla nüfuz edilerek dinî yaşayışın araştırılması oldukça zahmetli bir iştir. Çünkü onun içinde cereyan eden dinî yaşayışlar incelenirken onların

(18) Pöll, Religionspsychologie, s. 34 - 41; Egemen, Psikoloji, s. 26.

ekseriya sınırlı ve subjektif kaldıkları bir gerçektir (19). Bir başka deyişle, bunların ferdin kendi isteğine bağlı kalarak açıklanma durumuyla karşı karşıya kalmış olmalarıdır.

Bütün bunlara rağmen Din Psikolojisi alanında gerek tarihi gelişim (genetik) yönü ağır basan açıklama ile olsun ve gerekse fenomenolojik metotla çalışmış olsun yüzyılın başlarında önemli eserler veren güçlü psikologlar yetişmiştir. Bunlar, «The Varieties of Religions Experience» (Dini Tecrübenin Çeşitliliği, 1902) eseriyle W. James; «Das Heilige» (Kutsal, 1923) isimli eseriyle R. Otto; «Das Gebet» (Dua, 1917) adlı eseriyle F. Heiler; «Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik» (Ahlâki Formalizm ve Maddî Değer Ahlâkı, 1921) eseriyle M. Scheler; «Lebensformen» (Hayat Şekilleri, 1924) adlı eseriyle E. Spranger; «Psychologie der Weltanschauungen» (Dünya Görüşlerinin Psikolojisi, 1922) eseriyle K. Jaspers'tir (20).

c) Açıklama Metodu

Tecrübi metotlar arasında da gördüğümüz bu metoda tasvirî ve analitik metot demek de mümkündür. Bu bütün şekilleri içinde dinî yaşayışın ya da dinî hayatın psikolojik tasvirini ve tahlilini yapmayı kendine esas görev saymıştır. Böylece o, dinî yaşayışlar üzerinde fikirler yürütmek suretiyle daha çok ruhsal hadiselerin vasıflarını ve sınıflarını belirlemeye, tahliller yapmaya ve netice itibariyle bunlara dayanarak sonuçlar çıkarmaya çalışacaktır. Aynı zamanda fertler arası yaşayışları karşılaştırmak suretiyle onlar arasındaki farkları açıklamakla dinî hayatın kristalleşmesine ve objektif bir değer kazanmasına yardımcı olacaktır. Öyle ise burada esas olan, dinî yaşayışların anlaşılması ve tesbite yönelik çalışmaların yapılmasıdır.

Bu bakımdan açıklama metodunu genetik veya tarihi bir metot olarak da görmemiz mümkündür. Çünkü o da temelde analizler ve karşılaştırmalara dayanmakla birlikte, ele aldığı konunun sebeplerini ve çeşitli ifade şekilleriyle dinî tezâhürlerin etkilerini de ortaya koymaya çalışır. Bu, subjektif dine uygulanmakla birlikte objektif dine de uygulanmaktadır (21). Yalnız

(19) Raitz, Das religiöse Erlebnis, s. 203-204.

(20) Bk. Raitz, Das religiöse Erlebnis im psychologischen Laboratorium, s. 203, dipnotu 1.

(21) Bk. Raitz, Das religiöse Erlebnis, s. 203.

burada zorlama söz konusu olamaz! İmkânlar ölçüsünde dini esaslarla ilgili metinler de bu açıdan ele alınabilir (22). Meselâ Kur'an'da helâk olan kavimlerle ilgili âyetlerin tasvirleri, bu çerçeve içinde açıklanabilir. Ayrıca bunların inananlar üzerindeki etkileri dikkate alınmak suretiyle psikolojik değerlendirilmesi yapılabilir.

Hiç şüphesiz açıklama metodu genelde fertten hareket eder. Bunun ilk planda fertten hareket etmesi bir vasitadır. Psikolog tasvire dayalı analitik metod ile başka birisinin dini hayatına nüfuz etmeye çalışırken, bazı güçlüklerle karşılaşabilir. Böyle olunca o yukarda dediğimiz gibi kendini onun yerine koyarak bunları gidermeye çalışabilir. Yalnız bunun uygulanmasında herkes kabiliyetli değildir. Çünkü başkalarının duyduğunu ve yaşadığını kendini onların yerine koyarak birlikte duymak ve yaşamak bir kabiliyet meselesidir. Sonra, din psikoloğu kendi dışındaki kimselerin ruh hayatını duysa bile onların duyduğunu ve yaşadığını anlayıp rahatça ifade ve tasvir etme gücüne sahip olmayabilir. Bu durumda onun her ikisine birden sahip olması gerekir.

Sonra, yukarda dediğimiz gibi dini yaşayışlar üzerinde belli gruplara, sınıflara ve tiplere ayırmamızdaki maksat, onların yapılarına, özellikle asıl kaynaklarına ve temel ilişkilerine yaklaşılması ve bunlarla ilgili ifadelerin arkasında gizlenen manaların ortaya çıkarılmasıdır. Bunun yanında aynı zamanda çeşitli fertler ya da çevrelerde yaşayan dindarların dini yaşayışlarının karşılaştırılması ve onlar arasındaki müşterek olan ve olmayan hususların belirlenmesi söz konusudur. Bununla ilk planda bireysel ve toplumsal karşılaştırmaların düşünüldüğünü söyleyebiliriz. Bu da fertten başlamak üzere, küçük aileden büyük aileye, dar sınırlar içinde kalan çevreden genişleyerek daha büyük gruplara ve topluluklara doğru açılabilir (23).

Son olarak açıklama metodunun uygulanışı ile ilgili şu noktayı da hatırlatmakta yarar vardır. Bu metod ferdin ruhunu ve onun dini hayatını ilgilendirdiği ölçüde, din ilimlerinin hepsinden sistemli bir şekilde yararlanma yoluna gitmesi onun doğal hakkıdır. Buradan hareket ederek şüphesiz anlamlı her açıklama

(22) Pöll, Religionspsychologie, s. 60-61.

(23) Bk. Pöll, Religionspsychologie, s. 61-62.

ma daima iyi bir tasvir sayılmalıdır. Gerçeğe uygun olarak tasvir edilmiş bir hadise, tasvir edildiği ölçüde bir hakikat olarak kalacaktır (24). Buna inanmış olan Din Psikolojisi açıklama Metodu ile başarılı çalışmalar yapabilecektir.

2) Tecrübi Metodlar

Şimdiye kadar fikre dayalı metodlarla ilgili yaptığımız bütün açıklamalar tecrübi metodların değerine herhangi bir şekilde bir gölge düşüremez. Çünkü fikre dayalı açıklama metodlarının tek başına, özellikle dini ruh hayatının araştırılmasında istenildiği ölçüde yeterli olduğunu söylememiz mümkün değildir. Esasen tecrübeye dayanmayan bu metodların tümünden gelen düşünce tarzları ile dini hayatın tamamını içermesi ve derinliğine açılarak bütün ayrıntıları ile birlikte değerlendirilmesi ve böylece deneysel metodların yerini doldurması mümkün görülmemektedir. Sonra, tecrübe araştırmacıyı düşünülmediğinden çok daha farklı bir sonuca götürebilir. Bundan daha önemlisi, tecrübi metodların çok daha güvenilir, kontrol edilebilir ve değiştirilebilir olması, Din Psikolojisinin, bunlardan düşünceye dayanan metodlara göre kıyaslanamayacak kadar yararlar sağladığı bir gerçektir (25). Çünkü deneysel Din Psikolojisi objektif bilimsel taleplere çok daha başarılı bir şekilde yaklaşmakta ve böylece dini hayatın kurallarına göre incelenmesinde, hedefine uygun bir biçimde uygulanmak şartı ile deneysel metodun daha verimli olduğu açıkça görülmektedir. Yalnız bunu söylerken, L. Vetö'nün de dediği gibi Din Psikolojisi sadece deneysel metodlarla araştırmalarını sürdürdüğü ölçüde bilimsellik özelliği kazanır demediğimizi hatırlatmak isteriz. Çünkü yukarıda da söylendiği gibi deneysel metodlarla çalışmayan psikolojik anlayışların olduğunu inkar edemeyiz (26).

Yalnız tecrübi metodların bunlara göre çok daha geniş uygulama alanlarının bulunduğu bir gerçektir. Bunun böyle olması da doğaldır. Bütün bunlara rağmen her iki metod grubunun da Din Psikolojisinin gelişmesinde büyük hizmetleri olduğunu söylemek zorundayız.

(24) Bk. Selg, Einführung in die experimentelle Psychologie, s. 24.

(25) Krs. Pöll, Religionspsychologie, s. 42; Gruehn, Nachrag, s. 715.

(26) Bk. Vetö, Bedeutung und Grenzen experimentellen Methode, s. 276-277.

a) Gözlem

Deneyssel metodların başında hiç şüphesiz gözlem (müşahede) metodu gelmektedir. Herşeyden önce ferdin içine veya dışına yöneltilen basit gözlemler ya da çeşitli dinî uyarıcılar karşısında ne zaman, nasıl ve nerede olacağı bilinmeyen ve tamamen tesadüfe bağlı gözlemlerle toplanan bilgiler, yeterince güvenilir (27) olmasalar bile yine de faydalı bilgilerdir. Bu bakımdan az da olsa onların bir değeri vardır. Şüphesiz bilimsel araştırmalar tesadüfi incelemelerle meydana gelmezler. Gözlemlerde esas olan hedefin belirlenmesi ve sistemli bir şekilde onun gerçekleştirilmesidir. Bunun tartışmasına girmeden önce gözlem üzerinde kısaca durmakta fayda vardır.

Basit bir şekilde söylemek gerekirse, gözlem cereyan etmekte olan ruhsal olayların herhangi bir etkide bulunmadan incelenmesi demektir. Bunlar yerine göre bir takım problemlerin çözüme kavuşturulmasını sağladıkları gibi, yerine göre de bazı sorunların cevaplandırılmasını mümkün hale getirirler. Gözleniş şekline göre «tabii halde», «kontrolü», «sistematik» ve «tecrübi» olmak üzere çeşitli gözlemlerden (28) söz etmek mümkündür. Kendiliğinden meydana gelen olayların meydana geliş sırasında dikkatli bir şekilde gözlenmesine ve anlaşılmasına çalışılmasına tabii halde gözlem denir. Objektif kalmak şartı ile bu gözlemlerle değerli bilgiler toplanabilir. Yalnız burada bizim tamamen istek ve kontrolümüz dışında kalan çeşitli dinî uyarılar karşısında uygulanan, derin düşüncelere dalan, itaat, teslimiyet, korku, endişe, sevgi, heyecan, bunalım, pişmanlık, tövbe, ümit, sükûnet vb. gibi hallerini gösteren kimsele-
rin tabii halde gözlenmesinin çoğu zaman tesadüflere bağlı olduğunu unutmamamız gerekmektedir.

Buna karşılık belli bir deneme yerinde ve önceden hazırlanan şartlar altında ortaya çıkan olayların meydana gelişlerini düzenli ve dikkatli bir şekilde incelemeye kontrollü gözlem denir. Doğal şartlara yaklaştırılarak yapılan bu şekilde ki gözlem istenildiği zaman tekrarlanma ve kontrol edilme imkânına sa-

(27) Krş. Pöll, Religionspsychologie, s. 42; Gruehn, Nachtrag, s. 715.

(28) Bunlara «tabii şartlar altında iç müşahede» ve «Sun'î şartlar altında iç müşahede» dendiğini de hatırlatalım. Bk. Egemen, Din Psikolojisi, s. 27; Selg, Einführung in die experimentelle Psychologie, s. 15.

hiptir. Bu da dinî yaşayışların açıklanmasında ve bilimsel sonuçların çıkarılmasında çok yararlı olmaktadır (29). Böyle gözlemlerle dinî yaşayışların nasıl olduğunu, sebeplerini ve öteki hususları öğrendiğimiz gibi yine onlarla önceden geçici olarak soru şeklinde de olsa ortaya atılan görüş ve tahminlerin kontrol edilebilmesi, tekrar gözlenebilmesi ve karşılaştırılabilmesi imkânını da elde etmiş oluyoruz. Bilimsel tecrübeler ve incelemelerden sonra nazariye ve hipotezlerle (30) ortaya atılan fikirlerin doğru olduğu isbatlanarak değişmeyen ilişkiler halinde kanunlaşıp ilmi gerçekler arasına girerler ya da yeni tahminler ve görüşler geliştirilerek onların doğruluğu yeniden aranmak zorunda kalınacaktır (31).

Öte yandan metodları gözlemlerle ilgili olarak genel anlamda subejktif ve objektif olmak üzere iki grupta ele alabiliriz. Psikolojik olaylar içe bakış ya da iç gözlem dediğimiz metotla da incelenmektedir. Kişinin yalnızca kendi kendini gözleme ve incelemesine subjektif metod denir (32). Ferdin içinden geçen dinî yaşayışların bir kısmı dışa yansıdığı ve bunların başkaları tarafından dıştan görülebileceği gibi, kendilerini dinî duygu, düşünce, tasavvur, istek, ilgi, merak, eğilim, arayış gibi iç yaşayışlar olarak duyuran ve dışa yeterince yansımayan dinî olaylar da vardır. Bunlar hakkında dış gözlemlerle yeterli ve doğru bilgiler toplamak oldukça güçtür. Sonra, davranışların dışardan gözlenmesi insanı bazen şahsa özgü olan iç yaşayışlar hakkında yanıltıcı sonuçlara götürebilir. Bunları göz önünde tutarak bu duyuş ve yaşayışların, dindarın bizzat kendisi tarafından doğrudan doğruya kendi içinî seyretmek ve kendini incelemek suretiyle, özellikle dış gözlemin eksiklerini tamamlaması mümkün olabilecektir. Çünkü insanın içinden geçen dinî yaşayışlarını, mü-

(29) Krş. Baymur, Genel Psikoloji, s. 15 - 16; Egemen, Psikoloji, s. 26 - 27; Selg, Einführung, s. 33 - 34.

(30) F. Baymur'a göre 'hipotez, incelenmekte olan olaylar arasında ilişkiler kurup bunların sebeplerini geçici olarak açıklayan hükümler veya tahminlerdir'. Bk. Baymur, Psikoloji, s. 14.

(31) Baymur, Psikoloji, s. 16; Armaner, Giriş I, s. 45.

(32) Bk. Baymur, Genel Psikoloji, s. 17; Selg, Einführung, s. 16; Armaner, Giriş, s. 46; Guillaume, Psikoloji, s. 2 - 4 vd.; Woodworth, Bugünkü Psikoloji Cereyanları, s. 16 - 27.

şahedelerini dışa yansıtacak araçlardan birisi de iç gözlem dir (33).

Psikolojide olduğu gibi Din Psikolojisinde de çok önemli olan bu metodla, ferдин dinî yaşayışlarının doğrudan doğruya şuurlu bir şekilde candırılması ve açıklanması istenmektedir. İçe bakış içte müşahede edilen, fakat dokunulamayan dinî inancın candandırılarak bilimsel açıklamasını hedef edinen bir methodtur. Bunun önceden herhangi bir hazırlık ve alıştırma yapmadan, kendini iyice bir tenkit ve kontrolden geçirmeden ve bunun için özel âletleri, testleri ve istatistik hesapları olmadan uygulandığını söylemeliyiz (34). Böylece inanan kimsenin içinde neler duyup düşündüğünü, nasıl duyup düşündüğünü ve dolayısıyla daha geniş anlamda içinden neler gelip geçtiğini doğrudan öğrenmek ve bilimsel sonuçlara varmak mümkün olmaktadır (35). Şu halde içe bakış, dinî yaşayışın kelimelere, ifadelere ve davranışlara yansımalarına gerek kalmadan inanan kimseye kendini olduğu gibi duyurmasıdır. Böylece dindarın günahı, kederi, pişmanlığı, tövbesi, ümidi, sevinci, heyecanı, duası, namazı, şükürü, sevabı huzuru, sükûnu doğrudan duyulmuş olmaktadır (36). Yalnız mü'minin çeşitli şekil ve derecelerdeki dinî yaşayışları hakkında bu metodla toplanan bilgilerin bilimsel güvenilirliği üzerinde zaman zaman tartışmalar yapılmaktadır. Denildiğine göre aynı anda hem dinin yaşanması hem de bilimsel tecrübenin yapılması mümkün değildir. Meselâ vaaz verilir veya Kur'an okunurken bundan etkilenen dindarın o sırada ki duygulanışı iç gözlemle tesbit edilmek istense, burada inananın bir taraftan dinî heyecanını yaşaması, bir taraftan da yaşadığını gözleyip bilimsel değerlendirmeye girişmesi gerçekten çok zordur. Çünkü burada ferдин dikkati böyle bir durumda iki istikâmete yönelmekte, yani onun kendisini aynı anda iki konuya vermesi söz konusu ol-

(33) Bk. Baymur, Genel Psikoloji, s. 17. Burada gözleyen ve gözlenen kişi aynıdır. Yaşanan ruhsal olaya doğrudan doğruya insan kendisi yaklaşmakta ve yine kendisi ulaşmaktadır. Böylece o gözlediği müşahedelerini kendisi dil ile ifade ederek aktarmayı öngörmektedir. Krş. Guillaume, Psikoloji, s. 2-4;

(34) Krş. Pöll, Religionpsychologie, s. 45, 48; Rohracher, Einführung, s. 70, Behn, Von methodischer Selbstbeobachtung, s. 161; Armaner, Giriş s. 48-51.

(35) Krş. Baymur, Genel Psikoloji, s. 17; Pöll, Religionspsychologie, s. 44.

(36) Krş. Pöll, Religionpsychologie, s. 45-54.

maktadır. Bu böyle olunca dindar insan kendi dini yaşayışlarını «gözleyeceğim» derken, söz konusu yaşayışlarının kalitesini de-
ğiştirebilir. Kaldı ki dini yaşayışların bu tür iç gözlemlerle tesbi-
ti nadir olan şeylerdir. Aslında iç gözlem büyük ölçüde yaşan-
mış dini yaşayışlar üzerinde yapıldığından onların geri çağrı-
larak yeniden canlanması, kaybolup giden şuur muhtevalarının
yeniden olduğu gibi dirilmesini kendine hedef seçmiş bulun-
maktadır. Yalnız böyle bir gözlem asıl yaşayış yerine sahtesini
canlandırmakta ve aslını tahrif etmektedir. Sonra, öyle yaşayış-
lar vardır ki onlar yaşanır yaşanmaz hemen unutulmakta ve
onlarla ilgili sonradan çok az şeyler hatırlanabilmektedir. Dini
yaşayışlar hatırlansa bile bunlara sık sık yanlışlıkların karışmış
olması mümkündür. Kısaca ferdin derinden duyduğu dini yaşay-
ışı tecrübeye dayanan yapmacık metod ve kurallarla yeterince
anlamak ve onu ifadelere dökmek imkânsız görünmektedir. Bu
bakımdan iç gözlemlerle elde edilen veriler gerçek dini yaşayışın
yerine geçemez. Şu halde ona güvenilir bir metod gözüyle ba-
kılması oldukça güç görünmektedir (37). Bu görüşe aşağı yukarı
aynı nedenlerle F. Heiler de katılmaktadır (38). Yine bu konu ile
ilgili olarak H. Rohrer de haklı olarak iç gözlemin bazı eksik-
likleri üzerinde durmaktadır. Ona göre bir kere bu metod sadece
bir kişi tarafından uygulanmaktadır. Sonra, onunla elde edilen
sonuçlar sayılarla ifade edilemez. Aynı zamanda onların yeterli
ölçüde ölçülmesi de yapılamaz. Ayrıca başka bir kimsenin için-
de duyduğu iç gözlemlerin kesin tariflerini yapmak mümkün
değildir (39)...

(37) Pöll, Religionspsychologie, s. 45; Behn, Von methodischer Selbst-
beobachtung, s. 161-163, 171, Delay/Pichot, Metodlar, s. 206.

(38) Krş. Raitz, Das religiöse Erlebnis, s. 203-204.

(39) Bk. Rohrer, Einführung in die Psychologie, s. 70. Meselâ insanın
içinde geçen ve belli bir zaman devam eden bir duygunun şiddeti öl-
çülemez. Fakat W. Wundt psikolojide ilk defa 1885'de tepkilerin reak-
siyon süresini aletlerle ölçmeyi başlatmıştır. O böylece nabız atışını
ve nefes alış verişini kaydetmiş, onların uyarım güçlerini doğru bir şe-
kilde tesbit etmiş oldu. Wundt'un iç gözleme bağlı olmadan aletler-
le yaptığı açıklamalar deneysel metodun objektif verileridir. Öyle
ise objektif metod iç gözlemin dışında kalan ya da onun uygulan-
madığı yerlerde (örneğin çocuklar ve hayvanlar üzerinde) uygula-
nan bir usuldür. Nitekim 1900'lerde L. Morgan, Edward Thorndike ve
Ivan Pawlow'un hayvanlar üzerinde yaptıkları deneysel araştırmalar
objektif metodların temelini oluşturmaktadırlar. Sonra bunların neti-

Buna karşılık akla hemen şu soru gelmektedir. Gerçekten iç gözlem asıl yaşayışın yerine sahtesini mi canlandırmaktadır? O, şuurda canlanır veya hatırlanırken, ne derece hatırlanmakta ya da canlanmaktadır? Şu halde dini yaşayışın aslına ne kadar sahtesi karışmış bulunmaktadır? Buna göre iç gözlem her yaşayışın sahtesini mi ortaya çıkarmaktadır? Burada önce S. Behn'in yardımı ile şunu hatırlatmak gerekir. Bir kere iç gözlem ile dini yaşayışın yeniden canlanması veya hatırlanmasını birbiriyle karıştırmamalıdır. Hatırlanan şeyin her zaman olmasa da iç gözlem karşı olması gerekmez. Sonra, iç gözlem her yaşayışın sahtesini ortaya çıkardığı kabul edilse bile, ilmin ondan vazgeçemeyeceğine göre, o zaman ona nasıl güvenilecektir? Burada da S. Behn itirazlara cesaretle karşı çıkmaktadır. Ona göre eğer bunlar kabul edilecek olursa, o halde astronomun, biyoloğun, fizikçinin ve kimyağerin gözlemlerine şüphe ile bakılması gerekmektedir. Halbuki isbat edilemeyen herşeye temelden şüphe ile bakılması doğru değildir. Ashında böyle şüpheler asla ortadan kaldırılamaz. Çünkü her zaman buna benzer itirazlar görülecektir. İç gözlem böyle yapmakla belki de önceden dikkat edilmeyen bir yaşayışı haber vermektedir. Esasen bunun böyle yapılması bir değişikliktir. Öteki gibi bu değişiklik de ilmen yapılabilir. Zira dikkat etmekle gözlemek aynı şey olmadığı gibi her ikisi de birbirinden bağımsız değildirler. Fakat her ikisi de aynı anda şuurda canlanabilir ve elverişli şartlarda incelenebilirler (40).

Bunun dışında ömür boyu dini hayatını sürekli yaşamak suretiyle geliştiren bir mutasavvıfın ruhi yükselişini ifade etmesi, en azından dini yaşayışının belli bir seviyede ilmilik karakterini taşıdığını gösterir. Böylece c' bunu yapmakla hem dinini yaşamış, hem de yaşadığını bilgi haline getirmiş sayılmaktadır.

celeri tamamen iç gözleme baş vurulmadan elde edilmiş neticelerdir. Buna karşılık Amerikalı John Watson deneylerin zorluklarından uzaklaşmak ve iç yaşayışın gözlenmesinden belirlenen eksiklikleri ortadan kaldırmak için iç gözlemi ve yaşayışların tasvirine dayanan açıklama metodunu bırakarak yerine dışardan gözlemek suretiyle tesbit etmeyi esas alan bir metod geliştirdi. Watson'ın beheviorizm (Behaviorismus) adını verdiği bu metod, objektif metodlardan sayılmaktadır. Dedğimiz gibi beheviorizmin hareket noktası görülen davranışların araştırılmalarını yapmaktır. Bk. Rohrer, Einführung in die Psychologie, s. 70-71.

(40) Bk. Behn, Von methodischer Selbstbeobachtung, s. 162-163.

Nitekim dini inancını derinden duyarak yaşayıp da kendi psikolojik hallerini mükemmel bir şekilde ifade eden dindar bilgilerin sayısı az değildir. Burada önemli olan dini yaşayışın bilimsel sonuçlara ulaşırken kendiliğinden ortaya çıkmasıdır. Sonra, onun yalnızca kendiliğinden belirmesi yanında, doğal olarak duyduğu ve düşündüğü gibi bildirilmesi de lâzımdır (41).

Ayrıca iç gözlemin başarısını arttırmak üzere ferдин dini yaşayışlarını, yine ona ait tarihi dökümanlarla desteklemek mümkündür. Bu aynı zamanda öteki uygun metodlarla da olabilir. Meselâ, burada yardımcı olmak üzere belirli ölçülerde dış gözlemden yararlanma yoluna gidilebilir (42). İşte bütün bunları göz önünde tutarak ve yukarıda söylediğimiz yetersizliklere rağmen iç gözlem ya da içe bakış metodu Din Psikolojisi için vaz geçilmez bir metottur. Çünkü o Din Psikolojisinde güvenilirlik ölçüleri bakımından yine de en çok uygulanan metodlardan birisidir (43).

Burada kendiliğinden gelen bir olgunun, ruhu daha derinden kavramaya veya zihni hayatın derinliklerine inme imkânı verdiği görüşünden hareketle, iç gözlem ile yetinmek istemeyen ve onu geride bırakmak isteyen sezgi metodunu hatırlatmakta yarar vardır (44).

Subjektif metottan sonra, hiç şüphesiz karşımıza yukarıda da zikrettiğimiz gibi objektif metod çıkmaktadır. Bu genellikle iç gözlemin uygulanmadığı yerlerde (örneğin içe bakış metodunu uygulayacak durumda olmayan çocukların dini inancı üzerinde) uygulanmaktadır.

Subjektif metodun güvenilirliği konusunda olduğu gibi burada da bir itirazla karşılaşırız. Buna göre objektif metod dini yaşayışları derinliğine inerek doğru bir şekilde aydınlatamaz. Çünkü o yaşayışları bilinçli ve güdümlü bir şekilde ve belirli irade altında idare etmektedir. Halbuki gerçek dini yaşa-

(41) Krş. Raitz, Das religiöse Erlebnis, s. 204-205, 207.

(42) Krş. Pöll, Religionspsychologie, s. 45-50; Baymur, Genel Psikoloji, s. 17-18.

(43) Bk. Pöll, Religionspsychologie, s. 55.

(44) Krş. Armaner, İnanç ve Hareket Bütünlüğü, s. 9; Armaner, Din Psikolojisine Giriş, s. 53-54; Hehlmann, Wörterbuch der Psychologie, s. 260-261.

yışın bir müdahaleye ve kontrole uğramadan kendiliğinden ortaya çıkması gerekir. Bu olmadığına göre objektif metotla toplanan materyal ilmi bakımdan geçerli olamaz (45).

Bilindiği gibi insan objektif metotla kendi kendini gözleyemez. Aksine o kendi yerine başkalarını seçer. Onların içinden geçenleri, belli görüşleri göz önünde tutarak dışardan inceleyen kimşedir. Öyle ise dış gözlemde gözleyen ile gözlenen tamamen başka kişilerdir. Görüldüğü üzere bu metoda göre gözlemci kendi dışındaki kimselerin dış görünüşlerinden hareketle onların dini yaşayışlarını, davranış ve faaliyetlerini incelemeyi kendine gaye edinmektedir.

Aslında başkalarının içinden geçen ruhi olayları ortaya çıkarmak, sanıldığı gibi öyle kolay bir iş değildir. Bir kere gözlemci (müşahid) yakından izlediği bir kimsenin ruhuna kök salmış-haz ve elemi yeterli fiziki işaretler olmadan açıklaması mümkün değildir. Şüphesiz bunun kendine göre imkanları ve şartları vardır. Üzölmek ile ağlamak, sevinmek ile gülmek arasındaki ilişkide olduğu gibi gözlemci belli ruhsal olaylarla, bedeni davranış ve fiiller arasında münasebet kurmak, berzerliklerden, çağrışımlardan ve fiziki işaretlerden yararlanmak zorundadır. Böylece dini yaşayışlar çeşitli ifade şekilleriyle açığa çıkma imkanı bulacaktır. Çünkü sözler ile psikolojik haller ya da çehre ve mimik ile ruhi durumlar arasındaki ilişkiler ve çağrışımlar, başkalarının hal ve hareketleri hakkında çok şeyler söylemimize imkan verecektir. Nitekim basit bir ifade ile dua sırasında tövbe eden dindarın sözleri, pişmanlık duyan, aman dileyen ve arkasından ümit dolu bakışları parlayan, sevinen ve rahatlayan yüz ifadeleri, bununla ilgili tavırları, kendini buna verişinin kalitesi, bunlarla ilgili işaretler, çağrışımlar ve nihayet konu ile içinden geçenlerin hepsi hakkında bize oldukça değerli bilgiler verebilecek güçtedir. İstenirse bunlar öteki dini konulara da imkanlar ölçüsünde kaydırılabilir (46).

(45) Raitz, Das religiöse Erlebnis, s. 205. Krş. Armaner, Din Psikolojisine giriş, s. 55-57.

(46) Krş. Pöll, Religionspsychologie, s. 55-60; Guillaume, Psikoloji, s. 3-5; Baymur, Genel Psikoloji, s. 17; Rohrachter, Einführung, s. 70-71. Sözüünü ettiğimiz bu metot genel bir metottur. Kendi iç hayatımızda cereyan eden ruhsal hallerimizin bilgisini şuur yoluyla almadan öteki varlıkların şuur hallerini temellendiremeyiz. Kendi içimizi anla-

Bütün bunları başarılı bir şekilde yürütebilmek ve dolayısıyla dini yaşayışların aslına yaklaşabilmek için, dış gözlem uygulamaları sürekli geliştirilmektedir. Herşeyden önce gözlenen kimseye kendisini rahat hissedebileceği, güvenebileceği ve çok rahat cevap verebileceği bir atmosferin hazırlanması gerekir. Gerekli şartları hazırlayacak olan da araştırmacının kendisidir. Sonra deneğin kendisi bizzat buna ruhen ve samimiyetle hazır olması lazımdır. Gerekli hazırlıklardan sonra, dış gözlem düzenlendiği şekilde uygulanmaya geçilir. Bu arada deneğe başta etkiyici dini kavramlar, cümleler, hatta dini ifadelerden oluşan okuma parçaları verilmekte ve hemen ondan bunlarla ilgili duygu ve düşüncelerini tasvir etmesi istenmektedir. Yalnız gözlemci insanın gereksiz yere açıklamalarında zaman zaman abartmaya kalkışmasını düşünerek bunları önleyici tedbirler almak zorundadır (47). Bu konu üzerinde ileride anketle ilgili gerekli tedbirlerden söz edilirken tekrar durulacaktır. İşte böylece başkalarının dini, hal ve hareketleri incelenmiş ve gerekli bilimsel yorumlamalar yapılmış olacaktır.

Netice itibarıyla psikolojinin bütünlük anlayışına dayanarak her iki gözlemin sürekli yaşanmakta olan dini hayatın yapısına uydurularak kendilerinden beklenen görevleri yerine getirmek üzere uygulanmasının daha doğru olacağı kanısındayız (48). Böylece iç ve dış gözlemi birbirlerinin eksiklerini tamamlamak üzere birleştiren böyle bir metod anlayışı Din Psikolojisinde ana metod olarak karşımıza çıkmaktadır.

2) Açıklama Metodu:

Genel çizgiler içinde yukarıda gördüğümüz bu metodu aynı zamanda deneysel metodlar arasında görüyoruz. Yalnız açıklama metodu Din Psikolojisinde çeşitli açılardan uygulandığı gibi onu tarihi gelişim açısından da uygulamak mümkündür. Nitekim W. Wundt'u bunun ilk örneklerinden birisi olarak göstere-

madan başkalarının iç hayatını yeterince anlayamayız. Krş. Guillaume, Psikoloji, s. 4 - 5; Egemen, Din Psikolojisi, s. 28. Raitz, Das religiöse Erlebnis, s. 201.

(47) Krş. Raitz, Das religiöse Erlebnis, s. 205.

(48) Krş. Egemen, Din Psikolojisi, s. 27; Pöll, Religionspsychologie, s. 44; Armaner, Din Psikolojisine Giriş I, s. 45; Mann, Zur synoptischen Methode, s. 20, 29 vd.

biliriz. O bunu milletler psikolojisi çerçevesi içinde uygulamış bir psikologtur. Wundt milletlerin dinlerinden hareketle onların mukaddes kitabına dayanarak açıklamalar yapmaktadır. Yalnız buna bakarak o dogmatik düşünen bir psikolog olarak görülmemelidir. Çünkü Wundt temelde tamamen tecrübeye dayanmaktadır. Ona göre din, bireysel psikolojisinin bir konusu olarak değil, milletler psikolojisinin bir meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Wundt kendi psikoloji akımı içinde genetik bir Din Psikolojisi anlayışı getirmeye çalışmıştır. Çünkü o milletler psikolojisini, insanlığın tarihi gelişmesini psikolojik bir gözle ele alan bir bilim dalı olarak görmektedir. Wundt bunu gerçekleştiren iki yol izlemektedir. Birincisi basit, fakat mümkün olduğu kadar etraflıca ve objektif bir şekilde gerçeklerin tasvirine ve açıklanmasına dayanmaktadır. İkincisi ise dini tezahürlerin açıklanmasına ve analizine ağırlık verilmesidir.

3) Garantileme Metodu:

a) Biyografiler: Genel anlamda hayat hikayeleri diyebileceğimiz biyografiler ferdin dini yaşayışının aydınlanmasında kullanmak üzere ilmi ölçülere uygun olarak derlenen önemli dökümanlardır. Bunlar iç gözleme dayalı olabileceği gibi dış gözleme de dayalı olabilirler. Biyografiler söz konusu dindarın dini dünyasını ortaya koyan ferdi materyale dayanmaktadır.

Burada dindarın ailesi, okul hayatı, ailesinin dini inançla ilişkisi, çevresinin manevi ve kültürel havası, hayatında inançla ilgili önemli dalgalanmaların olup olmadığı, eğitim ve öğretim hayatının dini hayatı ile ilişkileri, dini hayatını etkileyen önemli olaylar ve benzerleri biyografiyi yakından ilgilendirmektedir.

W. James bunu biraz daha özleştirerek din psikolojik araştırmalarında, genellikle aşırı durumları kendine konu edinmiştir. O bunları işlerken özellikle hayatın akışı sırasında ihtida da olduğu gibi aniden radikal yönelişler, fevkalade tasavvufi fenomenler, aşırı dünyevi gerginlikler, içinde dini eğilimleri, duyguları ve anlayışları ihtiva eden biyografilere, bunlardan da özellikle tahsilliler arasından seçilen kimselerin edebi ürünlerinden oluşan materyallere dayanıyordu. Böylece James incelemelerinden aşırı hallerin yardımı ile insanın dini temayüllerini, duy-

gularını ve kavranması güç olan dini yaşayışlarını sözünü ettiğimiz aşırı görüntüler içinde açıklamaya çalışıyordu (49).

Biyografik metodla çalışırken dini hayatla ilgili ferdin mektuplarından, hatıralarından, edebî ve öteki sanat eserlerinden, hazırlanmış konuşmalardan, soruşturmalardan, güvenilir rivayetlerden v.b. büyük ölçüde yararlanabiliriz. Burada dini şahsiyetlerin yaşayışları ile ilgili kendi ifadelerini, hatıralarını ve eserlerini tahlil ederken, bunların «subjektif karakterini», yanılma, hatırlayamama ya da yanlış hatırlama ihtimallerini yinede gözden uzak tutmamak gerekir (50). Toplanan kaynakların bilimsel bakımdan güvenilir ve geçerli olmasına yardımcı olmak üzere kaynakların eleştirilmesi her zaman yerinde bir davranıştır. Ayrıca dini duygu ve düşünceleri olduğu gibi ifade etmenin çeşitli güçlüklerini ve dilin tek başına yeterince ifade vasıtası olmadığını hatırlatmakta yarar vardır (51).

b) Anketler:

Din psikolojisi alanındaki hızlı gelişmeler sonunda tecrübi metod temsilcileri arasında anket metoduyla çalışan çok sayıda araştırmacılar çıkmıştır. Anket belli dini yaşayışları incelemek gayesiyle belirlenmiş çok sayıda kişilere uygulamak üzere sistemli bir şekilde hazırlanan sorular demetinden oluşmaktadır. Dini yaşayışların anlaşılmasında ve açıklanmasında önemli katkıları olan anketlerin Din Psikolojisinde uygulanması, neredeyse bu ilmin bağımsız bir şekilde doğuşu ile birlikte başlamış, zamanla gelişmesini sürdürüp çeşitli değişikliklere uğrayarak günümüzde başarılı ve verimli sonuçlara ulaşmış oldukları bir gerçektir.

Anket metodu Din Psikolojisinde sık sık kullanılmış bir metoddur. Bu bakımdan Din Psikolojisi tarihinde anketle yapılan çalışmaların önemli bir yeri vardır. Onu bu alanda ilk defa Clarkçı psikologlardan S. Hall okulunda S. Hall ve E. D. Starbuck uygulamışlardır. Öyle ki anketin gelişmesinde ilk büyük

(49) Bk. Pöll, Religionspsychologie, s. 44; Werner, Geschichtliche Skizze, s. 286-287.

(50) Krş. Egemen, Din Psikolojisi, s. 29.

(51) Krş. Egemen, Din Psikolojisi, s. 29-30; Pöll, Religionspsychologie, s. 53, 63.

adımında «The Psychology of Religion» (Din Psikolojisi, 1899) adlı eseriyle Starbuck atmıştır. O eserindeki materyali büyük ölçüde otobiyografik sorularla toplamış ve onlardan aldığı materyali açıklamaya ve tahlil etmeye çalışmıştır (52).

W. Seitz'ın yerinde bir tesbitine göre, eski anket soruları birbirinden ayrı sorular halinde bir araya gelen listelerden oluşuyordu. Bunlar değerlendirilirken birbiriyle ilişki kurulmuyordu. Öyle ki bazan bir soru bir konuyu ya da bir konu bir soruyu temsil ediyordu. Bu tür sorular bugün, namaza gitme, oruç tutma, zekat verme, hacca gitme sayısı gibi daha çok sosyolojik değeri olan kanaatlerin ölçülmesinde kullanılmaktadır.

Din Psikolojisinde yeni anket tekniklerine dayanan soruların alanı ve muhtevası belirli ölçüde sınırlandırılmıştır. Onların herbirisi incelenecek konunun belli bir alanını hedef edinmektedir. Konu içinde her sorunun kendi aralarında bölünmesinin bilimsel geçerliliği bazı tekniklerle kontrol edilebilecek duruma gelmiştir (53). Bunlar sorunun muhtevası dışında kalan bir kriterin dini hayat için geçerli olması (54), sorunların birbirinden ayrılışının belirlenmesi (55) ve faktör analizidir (56).

Deneğin kendisinden metodik bilgiler toplanırken anket tek-

(52) Bk. Yavuz, Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 8-9; Seitz, Über den Einsatz von Fragebogen-Techniken, s. 288.

(53) Krş. Seitz, Über den Einsatz von Fragebogentechniken, s. 288-289.

(54) Sorunun içeriği dışında kalan bir kriterin kazanılmasındaki güçlük, anketteki soruların alanlarına ait karşıklık ile yakından ilgilidir. Anketin alanı ne kadar karşıkça, bir dış kriterin kazanılması da o ölçüde zorlaşmaktadır. Şu halde dini hayat üzerinde hazırlanan ankete ait bir dış kriterin kazanılması, günde beş vakit namaz kılmayı tesbit etmek isteyen sorudan daha zordur. Krş. Seitz, Über den Einsatz von Fragebogentechniken, s. 289.

(55) Bu da her sorunun listede öteki bütün soruların değeri ile ilişkisini koruyarak ayrılmasına dayanmaktadır. Netice itibariyle soruların tamamı neyi inceleyecek ve onlar ne derece geçerli olacaksa her soru da bu bütünlük içinde belli bir yeri incelemekte ve kendi alanı için o derece geçerli olmaktadır. Bk. Seitz, Über den Einsatz von Fragebogen-Techniken, s. 289.

(56) Faktör analizi, her sorunun veya listedeki bütün soruların ne kadar küçük alanları incelediğini ve her sorunun hangi ölçüde çeşitli alanlara nüfuz edebildiğini, dindarlığın sağlanmasında dini otoritenin rolü vb.'ları gibi dini kuruluşlara karşı tutum, bireysel ve sosyal ilişkilerde dini canlılık, ruhsal huzurun kendi içinde çeşitli alan-

niklerinin bazı sınırları vardır. Bunlar Seitz'ın da desteği ile kısaca şunlardan oluşmaktadır.

Anket soruları yalnızca hedef doğrultusunda denegin şuurunda canlanan dini yaşayışları veya dini motifleri incelemekte, bunun dışında kalan yaşayışlar şuurda canlansa bile onları tetkik etmemektedir. Şu halde anket soruları şuurlanan bütün yaşayışları incelemezler.

Anket sorularıyla önceden yaşanmış bir dini yaşayışı doğrudan doğruya kavramak mümkün değildir. Anketler sadece hemen yaşanmış veya yaşanmakta olan dini yaşayışları tesbit etmeye çalışırlar.

Anket soruları denegin beklenmeyen bazı bireysel belirtilelerini açığa çıkarmaya elverişlidir. Muhtevası yeterince açık olmayan veya cevabı gerçekten karışık olan bir sorunun yanlış anlaşılması, maziye gömülmüş tecrübelerin hatırlanmasında objektifliğin yeterli olmaması ve beklenen cevabın yinede kendi keyfine göre verilecek olması yüzünden denek yalan söyleme, yanıltma, baskı altına alma, aşırı uçlara kayma ve benzeri durumlara girme eğilimi gösterebilir. Öyle ki açık davranışlarla ilgili sorular (namaz kılma, oruç tutma gibi) karşısında yanıltıcı cevaplar verme ihtimali artacağından, anketlerle daha çok kanaat ve tahminleri esas alan dini konular üzerinde çalışılması daha doğru olur. Yalnız bunun dışına çıkılmak istenirse soruların yanıltıcı cevaplara kapalı olacak şekilde düzenlenmesi gerekir. Ayrıca çalışmanın gerçek hedefinin denekten saklanması daha sağlıklı sonuçlara ulaşmakta yararlı olacaktır (57). Esasen anketler uygulanırken, deneklerin dini hayatları ile ilgili yalan yanlış, rastgele uydurulmuş ve alışılmış cevaplarını engellemek için düzeltme skalaları kullanılmaktadır. Ayrıca bazı sorular sadece bunları tesbit etmek için yer-

lara bölünebileceğini ve kişisel dini hayatın faktörlerinin ortaya çıkmasında kullanılabileceğini gösterir. Ayrıca o önce hangi soruların aynı alanı incelediğini, onların ortak içeriğini ve alanlarını fiilen karakterize edişlerini de belirtir. Faktör analizinin kullanılmasında bütün soruların geçerli olup olmadığının kontrol edilmesi gerekir. Bu bir dış kriterle olur. Çünkü bütün skalanın ister istemez bir dış kriterle uyuşması lazımdır. Bu konudaki gelişme ve uygulamalar ile ilgili geniş bilgiler için, Bk. Seitz, *Über den Einsatz von Fragebogen-Techniken*, s. 289-290.

(57) Bk. Seitz, *Über den Einsatz von Fragebogen-Techniken*, s. 292; Yavuz, *Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s. 14-17.

leştirilebileceği gibi netice itibariyle bunların böyle olup olmadığını da istatistikle belirlemek mümkündür. Bunun yanında soruların düzenlenmesinde denegin kendisini dışarı yansıtma gücü fazla olan dolaylı, yerine göre olumlu ve olumsuz sorulardan yararlanmak mümkündür. Böylece sorulardan beklenmeyen cevapların ayıklanarak düzeltilmesinde büyük ölçüde başarı sağlanmış olacaktır (58).

.Nitekim 25-30 yıl öncesine kadar Din Psikolojisinde böyle hassas düzeltmelere gidilmiyordu. Halbuki anket çalışmalarında bugün yeni modeller ve anket teknikleri geliştirilmiştir (59). Bir kere anket genellikle sınırları çizilmiş bir konu üzerinde hedefi iyice belirlenmiş temel sorularla uygulanmaktadır. Burada temel (gerekirse tamamlayıcı veya yardımcı) soruların tesbiti ve onların aslına yakalamaya yönelik olması önemli bir husus olarak göze çarpmaktadır. Sonra belirlenen soruların hedeflerinin geçerliliği sayısal bakımdan yeni istatistik metodlarla kontrol edilmektedir. Böylece soruların neyi incelediğini, onların ne için geçerli olduklarını, gerçekten dini hayatı inceleyip incelemediği belli olacaktır. Onun için sorular çeşitli ölçülere dökülecek şekilde düzenlenmekte ve deneklerin verdiği cevaplar sayısal değerlere dökülerek ölçülmektedir. şu halde sorularla toplanan veriler sayısal değerlere sahip olduğu gibi istatistik kuralları içinde değerlendirilmeye de sahiptir. Sözü nü ettiğimiz ölçekler «evet, hayır», «doğru, yanlış, bilmem» veya «olumlu, olumsuz, kararsız» şeklinde ikili ve üçlü olduğu gibi soruların düzenlenişi verilen cevapların içeriğine göre daha çok basamaklı cevap skalaları da oluşturulmaktadır. Ölçüm tekniğinin güvenilir olup olmadığı yine sorularla belirlenebilmektedir. Bundan başka anket soruları özellikle çeşitli zamanlara ait fertler ve gruplar arasında karşılaştırmalar ve tekrarlamalar için elverişli (60) olduğu gibi, bu aynı zamanda onların standartlaştırılmasında söz konusudur.

- (58) Bk. Seitz, Über den Einsatz von Fragebogen-Techniken, s. 292. Krş. Yavuz, Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 15-17.
- (59) Bunlarla ilgili gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgiler için, Bk. Seitz, Über den Einsatz von Fragebogen-Techniken, s. 292-293.
- (60) Din Psikolojisi alanında yapılan araştırmalarda da bu tür karşılaştırmalar ve tekrarlamalar daha çok gruplar arasında olduğu bir gerçektir. Bk. Seitz, Über den Einsatz von Fragebogen-Techniken, 291.

Öte yandan sorular düzenlenirken kapalı uçlu olduğu gibi açık uçlu da olabilirler. Yalnız açık uçlu sorularda esas olan, denegin sıkılmadan ve sıkıştırılmadan serbestçe cevap verebilmesi, cevapların önceden belirlenmemesi sınırlandırılmamış ve zorlanmamış olmasıdır.

Sorular gerekirse tamamlayıcı sorularla desteklenebilir. Bütün bunlarla anketin serbestçe açıklanmaya dayanan projektif bir metod olduğu açıkça görülmektedir. Yalnız denekten soruların gerekli açıklamaları istenirken, ondan verebileceğinden fazlası kesinlikle istenmemelidir. Şu halde anketlerin ayırıcı özellikleri isteğe bağlı (ihtiyari), kontrol edilebilir, değiştirilebilir ve deneme şartlarının istendiği gibi tasvir edilebilir olmasında aranmalıdır (61). Bunların metodun düzenlenmesinde, uygulanmasında, değerlendirilip sonuçlandırılmasında objektiflik ölçüleriyle sıkı ilişkisi vardır.

c) Test :

Din Psikolojisinde kullanılan araştırma ve değerlendirme metodlarından birisi de testlerdir. Başta ferdin dini tutum ve davranışları olmak üzere dini istidat, kabiliyet, duygu, düşünce, tasavvur, istek, eğilim, merak ve benzerlerinin ölçülmesinde standart hale getirilen çeşitli testler çok sayıdaki kişiler üzerinde uygulanmaktadır.

Bilindiği gibi bugün uygulanmakta olan çok çeşitli testler vardır. Bunların hazırlanması ve uygulanması şüphesiz özel bilgileri gerektirmektedir. Psikolojide uygulanan testlerin hazırlanması ve uygulanması sırasında birçok vasitalardan yararlanmasına rağmen, bu Din Psikolojisinde henüz istenilen düzeye çıkarılmış değildir. Yalnız din psikolojik testlerde sorulardan, şekiller ve buna benzer şeylerden yararlanıldığı görülmektedir. Öyle ise onlarda bir taraftan istenen konuyu incelemeye imkân verecek etkileme vasıtaları, öte yandan etkileme sonunda toplanan bilgilerin açıklanması söz konusudur. Burada deneklere istenirse dini şahsiyetlerini teşhise yarayacak görevler verildiği gibi, daha genel anlamda onlara iç hayatın di-

(61) Bütün bunlarla ilgili gelişmeler hakkında geniş bilgiler için, Bk. Jan-kowski, Zur Methodik, s. 298; Gruehn, Nachtrag, s. 790-814; Seitz, Über den Einsatz, s. 288-292; Yavuz, Dini Duygu, s. 15-17.

şa yansımalarını hedef edinen sorular, şekiller ve kavramlar verilerek onların açıklanması istenmektedir. Böylece belirli durum ve şartlarda uygulanan testin teşhise dayalı sonuçlara gitmesi esas alınmış olmaktadır. Neticede elde edilen veriler istatistikle ortalama değerlere varılarak herkese uygulanabilecek standart hale getirilir. Görüldüğü üzere testte uygulama sonuçlarının güvenilirliğini arttırmak için, onun sistemli bir şekilde geliştirilip standartlaştırılması gerekir (62). Yalnız testlerin başarılı olmasında testi uygulayanın deneğin duygularını ve düşüncelerini çok iyi hissedebilme ve anlayabilmesinin önemli bir rolü vardır.

d) Görüşme Metodu :

Burada dikkatli ve özenle hazırlanmış karşılıklı görüşme ve konuşmanın uygulanması söz konusudur; bir başka deyişle, o ferdin doğrudan doğruya araştırmacı ile fert arasında geçen sorulu cevaplı bir görüşmeden ibarettir. Buna bir nevi yüksek seviyede dindarın doğrudan doğruya sorguya çekilmesi de denebilir. Görüşme metodu belirli sayıdaki temel ve tâli soruları ile dini hayatın anlaşılmasına ve açıklanmasına yardımcı olmak üzere bir ferde uygulandığı gibi, belirli bir grup üzerinde de uygulamak mümkündür. Yalnız soruların etkileyici nitelik taşıyıp taşımadığı, alınan cevapların yanlış, aldatıcı ve uydurulmuş olmaması için, onların yöneltmesinde deneğin durumuna göre çeşitli soru tekniklerinden yararlanma yoluna gidilmelidir (63).

Bunlardan başka mülâkatın başarılı olabilmesi için daha başta görüşülen kimsenin mülâkatı yürütene güvenmesi gerekir, yani mülâkatın güven, dostluk ve anlayış telkin eden ve sıkıcı olmayan bir hava içerisinde yürütülmesi lâzımdır. Bu bakımdan sorguya çekilen kimsenin önceden hazırlanmasında fayda vardır. Böyle bir hazırlıktan sonra görüşmeye geçilmesi yerinde bir davranıştır. Görüşmede sorulan soruların sondaj-

(62) Krş. Selg, Einführung, s. 26-27; Armaner, Giriş I, s. 66-67; Hofstätter (Ed.), Psychologie, s. 287-292.

(63) Bk. Pöll, Religionspsychologie, s. 64-65; Krş. Veto, Bedeutung, s. 278. Bu hususta ayrıntılı bilgiler için, Bk. Goode/Hatt, Araştırma Metodları, s. 166-170.

lama niteliği taşıması gerekir. Konuşmanın başarısının konuşmayı yürütenin kabiliyetiyle de yakından ilişkisi vardır. Esasen bu metodun, kabiliyetli bir mülakatçı elinde çok verimli bilgi toplama vasıtası olduğu bir gerçektir (64).

e) İstatistik Metodu :

Bunlar yukarıda değindiğimiz gibi dini duygu, düşünce, tasavvur, istek, merak, arayış, sezgi kanaatlerle ilgili elde edilen dini verilerin matematikle ifade edilmesidir. İstatistik metodun esas uygulamaya geçmeden önce, gerekli hazırlık ve planlama yapıldıktan sonra, gerekli kontrolü yapabilmek için bir ön denemeden geçmesi gerekir. Bunlar bitince esas tecrübeye geçilir. Burada deneme gruplarının deneyde bir değişiklik yapmadan aynı şartlar altında, belirlenen plan dahilinde uygulamaya tabi tutulması esastır. Böylece dini hayattan sayılan dua, namaz, oruç, sadaka, itaat, teslimiyet gibi yaşayışların sonuçları basit bir şekilde sayılar, yüzdeler veya öteki hesaplama teknikleriyle değişik şekil ve kalıplar içinde verilebilir. Yalnız bu metodun değeri, elde edilen verilerin bilimsel bakımdan güvenilir ve kavrama imkânı verecek şekilde ifade edilmiş olmasına bağlıdır (65). Ayrıca sonuçlar birbirleriyle karşılaştırılarak belirli ölçülerde anlam kazanan istatistik analizinin yapılması ve buradan genel sonuçlar çıkarmaya gidilmesi gerekir. Esasen bugün istatistik bakımdan psikolojik deneylerin planlanması ve değerlendirilmesi çok geliştirilmiştir. Öyle ki bu gelişme araştırmacıdan zamanımızda büyük ölçüde yüksek matematik ve özel istatistik bilgisi istemektedir (66)..

f) Deney :

Burada dini yaşayışlarla ilgili olaylar ve tezâhürler araştırılırken gerekli şartların belirli bir kontrol ve plan dahilinde

(64) Krş. Armaner, Giriş I, s. 65-66; Mülakat hakkında geniş bilgi elde etmek için, Goode/Hatt, Araştırma Metodları, s. 231-241.

(65) Bk. Pöll, Religionspsychologie, s. 66. İstatistik tekniği ile ilgili geniş bilgi için, Bk. Goode/Hatt, Araştırma Alanları, s. 467-471. Toğrul, İstatistik Metodları, s. 45-49.

(66) Krş. Rohracher, Einführung in die Psychologie, s. 82-87; Pöll, Religionspsychologie, s. 66.

ele alınıp incelenmesi esas alınmaktadır. Yukarıda da yer yer temas edildiği gibi deneyden (Experiment) daha çok, önceden bilerek ve isteyerek hazırlanmış belli durumlar içinde yapılan gözlemlere dayanan bir metod anlaşılmaktadır. Şu halde deney, gözlem gayesiyle bir olayın belli bir niyet ve plana bağlı olarak incelenmesinden ibarettir (67). Öyle ise gerekli şartlar oluşturulduktan ve hazırlıklar yapıldıktan sonra deneyin uygulanmasına geçilir. Burada deney metodu işgözlemle dışgözlemin sonuçlarını temellendirebileceği gibi her ikisini başka bir kombinasyona sokabilir. Deney metodu uygulanırken deneklere istenen konuyu aydınlatmak üzere dini kavramlar, sözler, şiirler, dualar, ilâhiler, kısaca dindarın dini duygularını, düşüncelerini, tasavvurlarını, tutum ve davranışlarını dışa yansıtacak yazılı ifadeler verilir.

İncelenen konuyu daha verimli hale getirmek için denekler, uyandırıcı ve çağrışıma imkân verici motifler çoğaltılabilir. Bunların yardımı ile insanların içinden geçen dini yaşayışlar planlı ve ciddi bir şekilde, sondajlamaya yönelik bir tutum içinde toplanmaya çalışılır. Yalnız deneklerin dini yaşayışları incelenirken deney sırasında beklenen hedefe ulaşmak için deneklere etkileyici herhangi bir müdahalede bulunmak doğru değildir. Yalnız gerekli görülürse deney yeniden kontrol edilebilir, tekrarlanabilir ve üzerinde değişiklik yapılabilir. Çünkü bunlar deney metodunun temel özelliklerindedir. Bunun dışında inceleme sırasında deneklerin, yaşı, cinsiyeti eğitim ve öğretim seviyesi mesleği, ailesi, yetiştiği çevresi, sağlık durumu ve benzerlerinin göz önünde bulundurulması çok yararlı olacaktır (68). Görüldüğü üzere deney metodu da öteki metodların yararlandığı bazı hususlardan yararlanmaktadır.

4) Düzenleme Metodu :

Bu metod, uygulama sonunda elde edilen psikolojik verilerin ve bunlara dayalı durumların belli görüşlerden hareket ederek düzenlenmesini ve sistemleştirilmesini kendine hedef edinmiştir. Bu da genellikle üç şekilde ortaya çıkmaktadır.

(67) Bk. Selg, Einführung in die experimentelle Psychologie, s. 26, 31.

(68) Krş. Pöll, Religionspsychologie, s. 67-71; Rohracher, Einführung, s. 76 vd.; Baymur, Genel Psikoloji, s. 15, 18-19; Gruehn, Die Frömmigkeit, s. 21-22; Gruehn, Nachtrag, s. 715-716; Selg, Einführung, s. 16, 26.

a) Ruhsal Fonksiyonlara Dayanan Düzenleme :

Buna göre dini yaşayışlar genel psikolojiden de tanıdığımız ruhsal fonksiyonlardan duygu, düşünce, istek, müşahede, arayış ve başkaları esas alınarak incelenir. Düzenlemeler sonunda bunların hangi yaşayışlarla ilişkileri olduğu ortaya çıkacağı gibi basit veya karışık oluşlarına göre kısımlara ayrılarak kendilerini göstermiş olacaktırlar (69).

b) Tiplere Ayırma :

Bununla dini yaşayış ve davranışların ayrılması esas alınmıştır. Buna göre belirli kişilerin veya grupların dini yaşayışları belirli kategoriler ya da özellikler içinde ele alınırlar. Bu, onların kendi ruhsal yapıları içinde geçerlidir. Böylece dindar kimselerin şahsiyet, karakter ve davranış tipleri, onların ayırıcı temel özellikleri, bunları etkileyen sebepler ve tip şekilleri belirlenmiş olacaktır (70).

c) Gelişmeye Dayalı Düzenleme :

Bu metod, dini hayatla ilgili yaşayışları mümkün olduğu kadar kesintisiz ve düzenli bir şekilde gelişim safhalarına göre incelemeyi kendine prensip edinmiştir. Burada her seviyedeki insanın dini gelişmesi ciddi bir şekilde araştırılmakta ve böylece belirli safhaların dini hayatı ayırıcı özellikleri içinde kristalleşme imkânı bulmuş olacaktır (71).

5) Yorumlama Metodu :

Din Psikolojisinde kullanılan metodların bir kısmını rahatlıkla bu metod altında ele almak mümkündür. Yukarıda bunlarla ilgili özellikle açıklama metodu üzerinde durulurken genel bilgiler verildiğinden, biz burada biraz daha özelleşmiş yorumlama metodlarından kısaca söz edeceğiz (72).

(69) Bk. Pöll, Religionspsychologie, s. 72-73.

(70) Bk. Rohrer, Einführung in die Psychologie, s. 12; Pöll, Religionspsychologie, s. 73-76.

(71) Krş. Pöll, Religionspsychologie, s. 73-76; Rohrer, Einführung, s. 12.

(72) Biz bu konuda daha çok W. Pöll'den yararlanmış bulunuyoruz. Bk. Pöll, Religionspsychologie, s. 77-84.

a) Biyolojik ve Pragmatik Yorumlama :

Bu metod genellikle dinin insan hayatının daha iyi yaşanmasında yararlı olacağı görüşünden hareket eder. Burada dine, hayatın sürdürülmesinde itici bir güç olarak bakıldığı gibi, insanın gerçekten dine ihtiyacı olduğu görüşüne de ağırlık kazandırılmaktadır (73).

b) Psikoanalize Dayalı Yorumlama :

Bu, insan ruhunda cereyan eden dinî olayların etkilerini daha çok şuur dışında gösterdikleri görüşünden hareket eder. Onları şuur dışından kaynaklanan motiflere dayanarak yorumlamaya çalışır. Bu arada unutmama, korku tasavvurları, rüyalar, psikonöyrotik rahatsızlıklar ve buna benzer öteki hatalı fiiller, türlü çağrışımlarla beslenen belirtiler hep şuur dışının resimleri olarak görülmeye ve bunlara açıklık getirilmeye çalışılır (74).

c) Tıbbi Yorumlama :

Bu da Psikoanalizin yorumlanmasına oldukça yakındır. Teşhis ve tedaviye yönelik tefsirlerde bulunurken bunların inançla ilişkilerini göstermeye çalışır. Böylece olağanüstü haller, pişmanlık, tövbe, bunalım, vicdan azabı, sürekli korku, nevroz, histeri, şahsiyet bölünmesi ve buna benzer öteki ruhsal rahatsızlıkların dinî inanç ile ilişkisi üzerinde incelemeler yapar (75).

Görüldüğü üzere bütün bunlar insan hayatında, yani yaşanan hayat kitabından alınmaktadır. Şu halde ferdin hayatında fevkalâdelik gösteren olayları ve durumları dinî inançla ilişki kurarak ortaya koyma imkânı doğmuş olmaktadır. Şüphesiz bunu en iyi uygulayanların başında W. James gelmektedir (76).

(73) Bk. Pöll, Religionspsychologie, s. 77 - 79.

(74) Bk. Pöll, Religionspsychologie, s. 79 - 81.

(75) Bk. Pöll, Religionspsychologie, s. 81 - 82.

(76) Bk. James, Die religiöse Erfahrung in Ihrer Mannigfaltigkeit, s. 1 - 19
63 - 136.

KAYNAKLAR

- Armaner, Neda: Din Psikolojisine Giriş I, Ayyıldız Mat., Ankara 1980.
- : İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi, M. E. Bas. İstanbul 1967.
- Baymur, Feriha: Genel Psikoloji, 2. Bas. İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1973.
- Behn, S.: «Von methodischer Selbstbeobachtung in der Religionspsychologie», Archiv f. Religionspsychologie II-III (1921), s. 160-189.
- Delay, J./Pichot, P.: «Psikolojinin Tanımları, Metodları ve Komşu Disiplinlerle İlgileri», Ank. Üni. İlahiyat Fak. Derg. XX, Ayrbasım, çev. E. Fırat, s. 323-343.
- Egemen, Din Psikolojisi, Ank. Üni. İlahiyat Fak. Yay. Ankara 1952.
- Girgensohn, Karl: Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens, 2. Aufl. Leipzig 1930.
- Goode, W./Hatt, P. K.: Sosyal Bilimlerde Araştırma Metodları, Gürsoy Bas. Ankara 1964. Çev. R. Keleş.
- Gruehn, Werner: Die Frömmigkeit der Gegenwart, F. Bahn Verlag, Konstanz 1960.
- : «Nachtrag», in: K. Girgensohn, Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens, 2. Aufl. Leipzig 1930, s. 674-860.
- Guillaume, P.: Psikoloji, İst. Üni. Ed. Fak. Yay. No: 1567, İstanbul 1970, Çev. R. Şemin.
- Hehlmann, W.: Wörterbuch der Psychologie, 6. Aufl. A. Kröner Verlag, Stuttgart 1968.
- James, William: Die religiöse Erfahrung in ihrer Mannigfaltigkeit, 3. Aufl. J. C. Hinrichssche Buchhandlung, Leipzig 1920.
- Jankowski, P.: «Zur Methodik moderner empirischer Religionspsychologie, in: Archiv f. Rel. sps. X, s. 297-303.
- Mann, Ulrich: Einführung in die Religionspsychologie, Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt 1973.
- : «Zur synoptischen Methode in der Religionspsychologie», in: Archiv f. Rel. spychologie XII (1976), s. 19-37.
- Müller-Freienfels, Psychologie der Religion I, Sammlung Göschen, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Berlin und Leipzig 1920.

- Pfau, von Dieter: «Projektive Verfahren als Forschungsinstrument in die Religionspsychologie IX, s. 294-297.
- Pöll, W.: Religionspsychologie, Kösel Verlag, München 1965.
- Raitz, E. v. F.: «Das religiöse Erlebnis im psychologischen Laboratorium, Betrachtung und Erlebnisse der experimentellen Religionspsychologie», in: Stimmen der Zeit, 109 (1925), s. 200-214.
- Rohracher, Hubert: Einführung in die Psychologie, s. 9. Aufl. Verlag Urban und Schwarzenberg, Wien/Innbruck 1965.
- Seitz, W.: «Über den Einsatz von Fragebogen-Techniken bei religionspsychologischen Untersuchungen», in: Archiv f. Rel. spsychologie X, s. 233-294.
- Selg, H.: Einführung in die experimentelle Psychologie, 2. Aufl. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart/Berlin/Köln 1969.
- Toğrol, B. ve E.: İstatistik Metotları, 2. Bas., Mat. Teknisyenleri Basımevi, İstanbul 1967.
- Vetö, Lajos: «Bedeutung und Grenzen der experimentellen Methoden in der Religionspsychologie», in: Archiv f. Rel. spsychologie X, s. 275-285.
- Wehner, E. G.: «Geschichtliche Skizze der empirischen religionspsychologischen Methodik», in: Archiv f. Rel. spsychologie X, 235-288.
- Woodworth, R. S.: Bugünün Psikoloji Cereyanları, çev. Muzaffer Şerif Başoğlu, Türk Tarih Kurumu Bas. Ankara 1943.
- Yavuz, Kerim: Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1983.